

RACIONÁLIS FEJLŐDÉS ÉS IRÁSBELISÉG.

Kétségtelen, hogy az európai élet, úgy anyagi, mint szellemi területein, a XII. sz.-tól lényeges fordulatot vett fejlődésében. Az általános változást legtágabban úgy jellemezhetjük, hogy az addig túlnyomóan természetes alapokon nyugvó közösségelet aránylag gyors ütemekben fordult át mind mesterségesebb alapokra. Állam, jog, társadalom, városélet, kereskedelem, ipar: mind a mesterséges szerveződés útjain haladtak; s a szellemi élet is, iskoláival, irodalmával.

Ez az organizálódás, mintegy önmaga önmagát fejlesztve, egyre fokozódik a középkor három végső századában. Úgy, hogy az újkor elején az európai kultúra már épp nagy tömegszerveződése folytán áll versenyen kívül a Földön. Más kultúrák, (kínaiak, arabok) is hoztak nagy kultúrteljesítményeket. És ha Max Weber, a mi modern kultúránk fölényét egyetemesérvényűségében látván, az európaiküüli kultúrteljesítményektől meg is vonja ezt a minőséget, — úgy bizonyára nem felejt el az antik alkotások egyetemes érvényű voltát. Elismeri ezt; az antik fejlődés megakadását pedig, legalább gazdasági téren, az általános racionális szerveződés hiányával magyarázza ő is.¹ A mi kultúránk sokkal szélesebb, mélyebb alapjaiban szervezte át az egész közösségeletet; épp ez a tömegorganizáció teszi, — úgy látszik ma kimeríthetetlenül, — fejlődésképessé.

A „racionális szerveződés“ kifejezés azonban a fejlődés magyarázatát, átértését illetőleg igen különböző felfogásokat enged meg. Elképzelhetni egy „racionális szellemet“, amely sajáttörvényszerűséggel önmaga fejti ki magát a történet folyamán. Hegel, s főként Dilthey hatása alatt a jelenségek „értelmét“ (Sinn) kiemelve, az értelem okszerű kifejtésében látják a racionálisat. De maga Weber is sokféle „racionalizálódást“ ismer; az irracionális fokozó racionalizálást is. Inkább konzekvensebb gondolkodástechnikát kell tehát értenünk e fogalmon, ha a történeti életre hasz-

¹ Weber, Max: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. 1922. — Wirtschaftsgeschichte. 1924.

náljuk. Nem „szellemet“ egyáltalában. Nem kereshetünk a történeti jelenségekben olyan „értelmet“, amely előre készen van s saját lényege szerint fejlődik. Hanem inkább a gondolkodásnak fokozódó konzekvenciáját, a gondolatépítés technizálódását, — tekintet nélkül szellemre, tartalomra. Nem az „idea“ viszi a fejlődést, saját belső törvényszerűségénél fogva; nem a történés tartalmára kell figyelniünk, hanem magának a történésnek momentumára. Nem a szociális formából kielemezett törvényszerűségek alapján érthetni meg a fejlődés dinamikáját. Így az embert csak egy bizonyos funkciójánál fogva értékelni, azon funkciójánál fogva, amellyel beilleszkedik a formának összefüggés-egészébe. Hanem ellenkezőleg: a szociális és történeti képletek felépítői az emberek, teljes lényükkel. „A társadalmi és történeti valóság rajtunk keresztül, belőlünk történik: mi magunk vagyunk az anyaga.“ „Ez a valóság nem objektívált forma, hanem valóság az időben, történés.“ A történész feladata a múltat ismét jelenné tenni, újra megtörténetni. A már kész mű tartalmát, eredményeit, alakját feloldani, minden akut alternatívájával.²

A „racionalizálódás“nak tehát valami élethez simuló, hogy úgy mondjuk, tenyeres-talpas, minden teleológiától mentes értelmezését kell keresniünk, hogy a fejlődésmentet valószerűen átérthessük. Magát a „mozgást“ kell figyelniünk, a tartalomtól függetlenül. Az újkori racionalizálódásban nem egy új szellem művét, hanem egy új szociológiai dinamikát kell sejténiünk.

Elemi tétel, hogy az emberi élet az emberközi visszahatás eredménye; az „egyén“ csak absztrakció, a valóságban lehetetlenség, a többi embertől való teljes elzárttság idők folytán a szellem felbomlására, elmezavarra vezet. Ami legtitkosabb, legegényibb is bennünk, az is csak viszonyodás az emberekhez.

E viszonyodás lehetőségei szerint alakult alapvetően az emberi közösséget. Végtelen bonyolult az emberközi viszony, még ha szóltanul is kerül vonalkozásba két ember; mindkettő aktív és passzív is egyúttal, alakít s alakul folyton. Elképzelhetetlenül bonyolódottá válik, ha embercsoportról van szó; a levegőt, amelyben mozognak, mintegy delejes erők telítik mozgalmasan.

A nyelv, a beszéd e bizonytalan, megfoghatatlan mozgás-szférából kiemel egyes momentumokat, mesterkélten módon kifejezi őket és közösségérvényű fogalmakká alakítja. Az emberiség történetének leglényegesebb változását a nyelv „feltalálása“ hozta, — mondták valamikor, s mondhatjuk ma is elméletileg. Tudományos közhelyeket kellene ismételtetnünk,

² Freyer, Hans: Diltheys System der Geisteswissenschaften und das Problem Geschichte und Soziologie. „Kultur und Universalgeschichte.“ (Goetz-emlékkönyv. 1927). — Wach, Joachim: Max, Weber als Religionssoziologie. (U. o.)

ha azt bizonyíthatnánk, hogy a nyelv nem csupán az érintkezésnek külsőleges eszköze, hanem szinte maga a gondolkodás. A nyelv teremt meg a megismerésszerű előfeltételeket is annak számára, amit kifejez, alapot, amelyen a megértés e formában az emberek közt egyáltalán lehetséges. Azt, ami a szó nélkül a semmibe oszlanék szét, a nyelvszimbólumok gondolattartalommal teremtik.³ A nyelv nem csupán külsőleges, összekötő eszköze a társadalomképződésnek, hanem alapfeltétele és motorikus ösztönzőereje is.

Az emberközi viszonyodás lehetőségeit a nyelv, — a beszéd nélkül elképzelt emberrel szemben, — alapjában megváltoztatta. Találunk-e még nagy változásokra az emberiség-történetben, amely a szociológiai érintkező-kifejező eszköznek valamely alapvető módosulásából magyarázható?

Csaknem általános a kultúrfejlődésnek írástalan és írásos társadalmak szerint való kettéosztása. Bár az egész emberiségtörténet áttekintése rendszerint e megkülönböztetéshez folyamodik, s általában vallja, hogy írás nélkül nincs kultúra, — mégis többé-kevésbé csupán csak a kultúra magától értetődő kísérőjelenségének látják az írást. Nem fogják fel szerepét a történeti fejlődésben teljes szociológiai értékében, minden elméleti elismerése mellett sem.

Mindenekelőtt írást és írást, bármely fokon és szerepben, azonos értékűnek látnak: a gondolat maradandó meganyagiasításának, időben s távolságban való közvetítésre alkalmassá tételének. Nem látják, hogy a mi értelmünkben vett írás az európai kultúrán kívül sohasem szerepelt. Mindenütt a beszédől, a nyelv-gondolkodástól különvált eszköz volt: képben, fogalomjelben, végül szótagjelben gondolkodott. Évezredek fejlődése kellett ahhoz, hogy magának a nyelvgondolatnak a mai módon aránylag eléggé simuló eltárgyasodásává váljék. Nem lebecsülendő, csupán külsőleges teljesítménye az emberiségnek; hatalmas pszichológiai erőfeszítések, átidomulások voltak szükségesek ahhoz, hogy a homályosan gomolygó belsőnek írás-objektíválásához elérjen az emberiség. Az írás „feltalálása” hasonló évezredes kultúrmunka volt, mint a nyelv „feltalálása.”

Eurázia—Afrika nagy csere vidékén szűrődött le a legtökéletesebben mindazon tapasztalat, amit az írást illetőleg az emberiség átélt; de a legfejlettebb, a föníciai írás sem érte el egészen a mi írásunk értelmét. Az ókori babyloni-assziri, egyiptomi, valamint kínai kultúra kezdetleges mozgása alapján véve e szociológiai eszköz tökéletlen szerepéből vezethető le. Amidőn a föníciai írás a hellén szigetvilágra átszűrődött, régi kultúrbeágyazottságából kikerülve, nem vonszolta magával a régi tehe-

³ Weisberger, Leo: Sprache. (Handwörterbuch der Soziologie. Hg. von A. Vierkandt, 1931).

tetlenségi elemeket, hanem csak leghasználhatóbb gyakorlati alapelveit hozta át. Az írás a görögöknél lett először valóságos betűírás.

Ez az írás is sokat elhagy az előző közvetlenségéből, szemléletességéből. Másrészt épp az értelemszerű momentumok megragadására, közérvényű kifejezésére alkalmasabb az élőszónál. S mivel az érzelmi momentumokat nem segítheti a személyes jelenlét érzékelő módjaival kifejezésre, azokat is kénytelen gondolati úton megközelíteni. Az öntudatosodás hatalmas kényszerét hordozza magában. S egyáltalán óriási módon fokozza a beszéd-gondolkodásnak lehetőségeit a konzekvens gondolatépítésre. Anyagiassá objektiválva a gondolatot, komplikálódásra képessé teszi; az emberi belsőt s a külsőt megragadva, szervezesebb, bonyolultabb, tervszerűbb összefogására képessé. Talán összehasonlítható a fejlődés azon momentumával, amidőn az ember a marokra fogott kő helyett nyeles szerszámot kezd használni: a gondolat mesterségesen fokozott munkaképességet nyer. Az emberközi viszonyt nem tisztán időt és távolságot legyőzve, külsőleg változtatja meg, hanem mintegy új, határozottabb érzékszervet teremt egymás belső megközelítésére. Az emberileg közöset, a legidegenebbek között is, már maga a közös íráshasználat is szinte varázsszerűen revelálja. Gyors, hatalmas, szervesen összefüggő kultúrlecsapódásokat hoz. Az irodalomig eljutva a mai értelemben vett intellektuális réteg kezd kialakulni; a Föld emberiségét e szempont inkább kettéosztja, mint ahogyan megosztják nyelvi, gazdasági különbségek.

Ami addig, emberi értékek termelésében, múló volt, az most struktúráisan szerveződik egymásba, értékekből értékek születnek, komplikálódnak, finomulnak. Végül, az igazi intellektuel, szinte csak mellékesen él már közvetlen emberközi viszonyban, hanem inkább a kultúrlecsapódásokkal való állandó elektromos összeköttetésben. Végzetes szélsőségeit Nietzsche ostromozza elkeseredett gúnnyal.

Tehát a „ratio“ következetesebb érvényesülése, objektiválódás, öntudatosodás, — a mi újkorunk jellemzője, — egyszerűen mind egy új mód-szerű szociológiai viszonyodás következménye. A „szellem“ megvan már az örök emberben is, erősen érvényesül az antikoknál is, tudatosabban, mint a mi újkorunkban jó ideig. Az antikoknál is az íráshasználat teszi erőteljessé a racionális szellemet. De annyira, mint a mi újkorunkban, nem hathatta át az egész közösséget.

Mert nem az írás a mozgató, fejlesztő elem, önmagában; az „írásbeliség“ az, aminek történeti szerepe van. Azaz: amikor az írás valóban a szociológiai viszonyodás eszközévé válik. Az antik korban ennek nagy történeti akadályai voltak; az írásképzettség rabszolgamunkához, szakhivatáshoz, előkelő műveltséghez kötött maradt. S területhez is; egységes folyóírás nem alakult ki. A folyóírás egyáltalán nem az volt, ami ma,

nem közérvényű, általánosan olvasható írás. Az antik írásbeliség hozott tehát magas szellemi eredményeket, de bizonyos rétegekhez, csoportokhoz kötött maradt, nem vont mindig nagyobb tömegeket használatának körébe.

Ez egyedül a mi újkorunkban következett be, évszázados középkori fejlődés után. E fejlődést itt nem részletezhetjük, egyszerűen történeti tényként szögezzük le, hogy az újkor elején oly mély s általános írásbeliség volt nálunk, amilyen soha azelőtt az emberiség történetében. Kötöttsége bármely csoporthoz, foglalkozáshoz megszűnt, tehát állandó terjedésre, mélyülésre volt predesztinálva.

A racionális szellem helyett tehát inkább az írásos érintkezés- és gondolattechnika következményeit kell vizsgálnunk. Erősen racionalizáló hatások, de nem egy átható szellem működésének következményei. Amidőn az írás racionalizál, ugyanakkor egyúttal, átfogóbb szempontból nézve, irracionális eredményeket is hozhat. A „privilegium” egy bizonyos körön belül racionalizál, de tágabb körben irracionális helyzetet teremt. Az írásmegőrzítés, írásgondolkodás az, ami dolgozik, nem pedig egy immanens szellem. Jó példa az angol jogfejlődés: valóban nem nevezhető racionálisnak, mégis igen modern élet következett belőle. Mert Anglia igen korai és pedig a kontinensnél korábban nemzeti nyelvre áttért írásbelisége kiszámítható jogviszonyokat teremtett; nem „racionálisan,” hanem tényszerűen kiszámíthatót, az élet ráncaihoz idomulót, tehát a gazdasági élet számára elevenen használhatót.

Az írásbeliség szerepét kell tehát vizsgálnunk, ha az újkori fejlődést legtágabb, mindent magában foglaló szempontból akarjuk vizsgálni. Nem azonos ez az intellektuális réteg szerepével, — amin általában tanult réteget értünk. Az írásbeliségbe bevont rétegek határai tágabbak és elmosódottabbak, a gazdasággal, iparral, kereskedelemmel összefüggő rétegek, különösebb iskolázottság nélkül is, adják talán a legnagyobb résztvevő tömeget. A gyakorlati hasznú írásbeliség az, amely egyre nagyobb tömegeket von magához; teremt, nem mint pl. az araboknál, csupán elite-kultúrát, hanem a mindennapi életet organizálja. Alulról jövő mozgás, átalakulás támad így, mindig tervszerűbb gondolatokkal és munkával. Ez a tömegéletből feltörő, célszerűségeire hajtó mozgás készíti a magasabb képzettséget is a szakszerű differenciálódásra, s elsősorban a külön jogász-hivatás kialakulására, — míg az európankízüli kultúrák intellektuális rétegei a homogén képzettségénél maradtak mindvégig, többnyire vallásos-irodalmi műveltséggel; mozgás nélkül, megkövesedve végül. Csak az európai intellektuális réteg tagozódott szakfeladatok szerint, amelyek összefüggésükben az élet minden szellemi és anyagi területét átfogták és az alulról jövő kívánalmakhoz igazodva folytonosan fejlődtek.

Max Weber ezt a differenciálódást tartja az európai kultúrfejlődés egyik döntő momentumának. Az ő vizsgálódásmódja azonban eltér a fenti gondolatmenettől: számára a fejlődésfolyamatoknak az értelme a fontos, nem pedig a folyamat maga, az ideáknak sajátörvényszerűség-készítette evolúciója, nem pedig a szociális tömegmunka. A vallásos és a gazdasági élet ideái így kerülhetnek nála közvetlen kölcsönhatás-vizonyba. Nagyszerű teljesítményei vannak ugyan a szociális folyamat ténszerűségének felfedezését illetőleg is, de ily irányú vizsgálódásainak inkább csak összekötő jelentőséget tulajdonít. Műveinek olvasása közben önkénytelenül is azon vesszük észre magunkat, hogy ép ez összekötő, átmeneti részekre alapozva értjük meg valószerűen a tárgyalt társadalmi fejlődést; a vallás és gazdaság kölcsönhatásáról szolgáló tétéleit maga is ingadozva fogalmazza meg, ha megfogalmazásukra kényyszerül. Önmagától, az ő elképzelése ellenére, domborodik ki s válik vezető témává munkájában mindaz, amit az intellektuális rétegek szerepéről mond, mégpedig beleértve az egész írásthasználó réteget, az egész írásbeliséget. Az ő „mérvadó” rétegeit csak e szemszögből tudjuk, szerepükben, hatásukban, valóban értékelni; a papi, a gazdasági rétegeket a szerint, hogy írásgondolkozásuk mennyire s mily módon fejlődött s funkcionált; hogy milyen természetű győzelem volt az, amit a mesterségesebb gondolatmunka a természetes, származásrenden alapuló, tradicionálisan kötött társadalom fölött aratott.

Az írásbeliség fogalma, sekélyes, egyszerű technikai jelentőséget tulajdonító értelmezésétől megszabadítva, oly aspektussá válhat a történeti fejlődés vizsgálata számára, amely valószerű, átfogó magyarázathoz segít, mert valóban az apró tömegmunkát érzékelteti spekulatív elemek kikerülésével. Nem méltatlan, külsőleges szempont: a társadalmiasodás menetét alapján az emberközli kölcsönviszony módjainál ragadja meg; s az örök emberi motívumok érvényesülését e viszony folyton fejlődő organizációján át figyeli. Tehát a szellemi és anyagi élet értéktermelését, értékmódosulásait egy fejlődő, mélyülő szellemi és anyagi közösségstruktúrán át tekintve teszi érthetővé.

Hajnal István.